

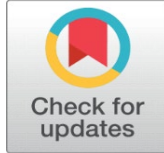
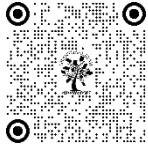
A STUDY OF THE SOCIAL AND ECONOMIC STATUS OF FISHERMEN IN GADCHIROLI DISTRICT

गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन

Amit Ramchandra Kungarhkar ¹, Dr. Uttamchand Tukaram Kamble ²

¹ Researcher's, Post Graduate Academic (Department of Commerce), University of Gondwana, Gadchiroli

² Guide, Post Graduate Academic (Department of Commerce), University of Gondwana, Gadchiroli

ABSTRACT

English: This study explores the social and economic status of fishermen in Gadchiroli district of Maharashtra, focusing on their livelihoods, living standards and essential resources. Despite the important role of fishing in the local economy, especially in rural and tribal areas, the socio-economic challenges faced by these communities are often overlooked. Using a mixed-methods approach, the research examines income levels, education, health, housing and the impact of government schemes such as the Pradhan Mantri Matsya Sampada Yojana (PMMSY) on improving their quality of life. The findings showed that while fishing is the primary source of livelihood, the community faces many challenges, including low income, limited access to education and health services, inadequate infrastructure and social neglect. Despite the implementation of welfare schemes, constraints like limited awareness and poor infrastructure hamper their effectiveness. The study concludes with recommendations for targeted policy interventions to enhance social and economic welfare of fishermen in Gadchiroli district with development of infrastructure facilities, skill acquisition programs and better healthcare and educational facilities. This research underlines the need for inclusive and effective policies for the development of fishing communities in rural India.

Hindi: हा अध्ययन महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचे शोध घेतो, त्यांची उपजीविका, राहणीमान आणि अत्यावश्यक संसाधनांवर लक्ष केंद्रित करतो. स्थानिक अर्थव्यवस्थेत, विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागात मासेमारीची महत्त्वपूर्ण भूमिका असूनही, या समुदायासमोरील सामाजिक-आर्थिक आव्हानांकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते. मिश्र-पद्धतीचा दृष्टिकोन वापरून, संशोधन उत्पन्न पातळी, शिक्षण, आरोग्य, गृहनिर्माण आणि प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना (PMMSY) सारख्या सरकारी योजनांचा त्यांच्या जीवनाचा दर्जा सुधारण्यावर होणारा परिणाम तपासतो. निष्कर्षांवरून असे दिसून आले आहे की मासेमारी हा प्राथमिक उपजीविकेचा स्रोत असताना, समाजाला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यात कमी उत्पन्न, शिक्षण आणि आरोग्यसेवेसाठी कमी प्रवेश, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक उपेक्षितपणा यांचा समावेश आहे. कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी असूनही, मर्यादित जागरूकता आणि खराब पायाभूत सुविधांसारखे अडथळे त्यांच्या परिणामकारकतेत अडथळा आणतात. पायाभूत सुविधांचा विकास, कौशल्य संवर्धन कार्यक्रम आणि उत्तम आरोग्यसेवा व शैक्षणिक सुविधांसह गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांचे सामाजिक आणि आर्थिक कल्याण वाढवण्यासाठी लक्षित धोरणात्मक हस्तक्षेपासाठी शिफारसी देऊन अध्ययनाचा निष्कर्ष काढला जातो. ग्रामीण भारतातील मासेमारी समुदायाच्या उन्नतीसाठी सर्वसमावेशक आणि प्रभावी धोरणांची गरज हे संशोधन अधोरेखित करते.

Keywords: Fishermen, Social Status, Economic Status, Gadchiroli District, Rural Economy, Government Schemes, Livelihood मच्छीमार, सामाजिक स्थिती, आर्थिक स्थिती, गडचिरोली जिल्हा, सरकारी योजना, उपजीविका

DOI

10.29121/shodhkosh.v5.i7.2024.4961

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Copyright: © 2024 The Author(s). This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](#).

With the license CC-BY, authors retain the copyright, allowing anyone to download, reuse, re-print, modify, distribute, and/or copy their contribution. The work must be properly attributed to its author.

1. प्रस्तावना

भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसाठी मत्स्यपालन महत्त्वपूर्ण आहे, अन्न सुरक्षा, रोजगार आणि व्यापारात योगदान देते. महाराष्ट्रातील गडचिरोली सारख्या जिल्ह्यांमध्ये, मासेमारी हा अनेक समुदायांसाठी जीवनाचा मार्ग आहे, परंतु त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीवर संशोधन होत नाही. गडचिरोली जिल्ह्यातील मुख्यतः आदिवासी भागाला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यात संसाधनांपर्यंत मर्यादित प्रवेश, कमी उत्पन्नाचा स्तर, औपचारिक शिक्षणाचा अभाव, अपुरी आरोग्यसेवा आणि गरीब राहणीमान यांचा समावेश आहे. अनुसूचित जमाती किंवा उपेक्षित गटातील मच्छीमारांना सामाजिक बहिष्कार आणि भेदभावाचा सामना करावा लागतो.

सरकारने मच्छीमारांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी कल्याणकारी कार्यक्रम लागू केले आहेत, जसे की प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना, सूक्ष्म वित्त योजना आणि कौशल्य विकास उपक्रम. तथापि, हे कार्यक्रम जागरूकतेचा अभाव, खराब पायाभूत सुविधा आणि अपुरी सहाय्य यंत्रणा यासारख्या कारणांमुळे मर्यादित आहेत. गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छीमारांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करून ही पोकळी भरून काढण्याचे या संशोधनाचे उद्दिष्ट आहे. या अध्ययनाचे उद्दिष्ट उत्पन्नाचे स्तर, शैक्षणिक पार्श्वभूमी, आरोग्य परिस्थिती आणि मच्छीमारांच्या एकूण जीवनमानाचे मूल्यांकन करणे तसेच या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सरकारी धोरणे आणि कल्याणकारी योजनांची भूमिका तपासणे हा आहे.

गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छीमारांचे सामाजिक-आर्थिक वास्तव समजून घेणे लक्षित हस्तक्षेप आणि समर्थन प्रणाली विकसित करण्यासाठी आवश्यक आहे ज्यामुळे त्यांचे जीवनमान सुधारू शकेल. या संशोधनाचा उद्देश धोरणात्मक निर्णयांची माहिती देणे आणि मुख्य प्रवाहातील विकास प्रयत्नांमध्ये त्यांचा समावेश करण्यासाठी एक व्यासपीठ तयार करणे आहे.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छीमारांच्या एकूण सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीचे मूल्यमापन करणे, ज्यात उत्पन्न स्तर, राहणीमान, शिक्षण आणि आरोग्य यांचा समावेश आहे.
- 2) मच्छीमार समुदायासमोरील प्रमुख आव्हानांचा शोध घेणे, जसे की पायाभूत सुविधांचा अभाव, बाजारपेठेतील खराब प्रवेश, पर्यावरणाचा न्हास आणि सरकारी मदत.
- 3) मासेमारीची साधने, पाणवठे आणि मच्छीमारांच्या जीवनमानावर परिणाम करणाऱ्या सरकारी योजनांसह संसाधनांची उपलब्धता आणि सुलभता तपासणे.
- 4) जिल्ह्यातील मच्छीमारांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याच्या उद्देशाने सरकारी योजना आणि कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करणे.
- 5) मच्छीमार समुदायाची सामाजिक गतिशीलता समजून घेणे.
- 6) गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छीमारांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीची इतर प्रदेशातील मच्छीमारांशी तुलना करणे आणि प्रादेशिक विषमता ओळखणे.

3. साहित्य समीक्षा

अनेक अभ्यासांनी भारतातील मच्छीमारांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचे परीक्षण केले आहे, काही गडचिरोली जिल्ह्यासाठी संबंधित अंतर्दृष्टी प्रदान करतात. २०२४ चा खाद्यअन्न आणि कृषि संघटन (FAO) अहवाल "द स्टेट ऑफ वर्ल्ड फिशरीज अँड एक्वाकल्चर" मध्ये मत्स्य उत्पादनांची वाढती मागणी, अन्न सुरक्षेमध्ये मत्स्यशेतीची वाढती भूमिका आणि अतिमासेमारी आणि हवामानातील व्यत्ययांमुळे सागरी साठा कमी होण्यावर भर देण्यात आला आहे. हे या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी शाश्वत धोरणांचे समर्थन करते. २०२२ मध्ये, जर्नल ऑफ रिसर्च डेटा इन इंडियन फिशरीजने भारताच्या जलसंवर्धन प्रगतीवर प्रकाश टाकला, फीड अनुकूलन आणि हवामान बदलाच्या प्रभावांवर लक्ष केंद्रित केले. २०२० "हँडबुक ऑफ फिशरीज स्टॅटिस्टिक्स" भारताच्या मत्स्यव्यवसाय क्षेत्रामध्ये स्थिर वाढ दर्शवते, ज्यामध्ये अंतर्देशीय जलसंवर्धन सागरी मत्स्यपालनाला मागे टाकते. महाराष्ट्राच्या २०२१ च्या मत्स्य उत्पादन अहवालात जास्त मासेमारी, शाश्वत हस्तक्षेपाची मागणी यासारखी आव्हाने समोर आली आहेत. त्याचप्रमाणे, मंडोहोळ (२०२२) आणि घोड (२०२१) यांसारख्या जलाशयांच्या अध्ययनात मत्स्यविविधता, मत्स्यपालन क्षमता आणि चांगल्या व्यवस्थापन पद्धतींच्या गरजेवर भर देण्यात आला आहे. अमरसिंघे (२०२१) यांनी जागतिक अन्न सुरक्षा सुधारण्यासाठी संस्कृती-आधारित मत्स्यपालनाच्या संभाव्यतेवर चर्चा केली. याव्यतिरिक्त, तमिळनाडूच्या २०२० मत्स्यपालन धोरणामध्ये मत्स्यपालन क्षेत्रातील सामाजिक-आर्थिक आणि पर्यावरणीय आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सरकारी प्रयत्नांची रूपरेषा दिली आहे. शेवटी, पटेल आणि तिवारी (२०२३) यांनी आदिवासी भागातील सामाजिक विषमता तपासली, आदिवासी मच्छीमारांना भेदसावणाऱ्या अनोख्या समस्यांचे निराकरण केले, जे विशेषतः गडचिरोलीच्या संदर्भाशी संबंधित आहेत. हे अध्ययन एकत्रितपणे गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छीमारांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी आव्हाने आणि संभाव्य हस्तक्षेप यांचा व्यापक दृष्टिकोन देतात.

4. संशोधन पद्धती

हा अध्ययन वर्णनात्मक संशोधन रचना वापरून गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती तपासतो. नमुना आकार २५० आहे आणि डेटा सर्वेक्षण, मुलाखती, लक्षित गट चर्चा आणि सरकारी अहवालांद्वारे संकलित केले गेले आहे. मुख्य चलांमध्ये आर्थिक स्थिती, सामाजिक स्थिती, संसाधनांमध्ये प्रवेश आणि सरकारी समर्थन यांचा समावेश होतो. आव्हाने ओळखण्यासाठी आणि उपजीविका सुधारण्यासाठी उपाय सुचवण्यासाठी अध्ययनात वर्णनात्मक आकडेवारी आणि विषयगत विश्लेषणाचा वापर करण्यात आला आहे.

4.1. गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती:

गडचिरोली जिल्ह्यातील मासेमारी समुदायामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण भागात राहणाऱ्या कुटुंबांचा समावेश आहे, बहुतेकदा नद्या आणि जलाशयांजवळ. लोकसंख्येमध्ये मासेमारी आणि संबंधित क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेले पुरुष आणि स्त्रिया, अनुसूचित जमाती (एसटी) मधील, विशेषतः स्थानिक समुदायातील एक महत्त्वपूर्ण भाग समाविष्ट आहे. कौटुंबिक आकार अनेकदा बदलतो, अनेक कुटुंबांमध्ये अनेक सदस्य मासेमारी किंवा मासे प्रक्रिया आणि विपणन यासारख्या सहायक कार्यांमध्ये गुंतलेले असतात. या घरांमध्ये लैंगिक भूमिका महत्त्वाच्या आहेत, पुरुष सामान्यतः मासेमारी हाताळतात तर महिला मासेमारी प्रक्रिया आणि विक्रीवर लक्ष केंद्रित करतात.

गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांची आर्थिक स्थिती प्रामुख्याने त्यांच्या मासेमारीच्या क्रियाकलापांवर अवलंबून असते, उत्पन्नाची पातळी लक्षणीयरीत्या बदलते. अनेक मच्छिमारांसाठी क्रेडिट आणि वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश करणे हे एक आव्हान आहे, कारण बहुतेक ते औपचारिक बँकिंग संस्थांऐवजी अनौपचारिक कर्ज प्रणालीवर अवलंबून असतात. सामाजिक स्थिती त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीवर आणि व्यापक समाजातील त्यांच्या स्थानावर प्रभाव टाकते. समाजातील शैक्षणिक पातळी तुलनेने कमी आहे, ज्यामुळे सामाजिक गतिशीलतेवर परिणाम होतो आणि चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्यांवर प्रवेश मर्यादित होतो. अनेक मच्छिमार स्थानिक दवाखाने किंवा पारंपारिक औषधांवर अवलंबून असल्याने आरोग्यसेवा प्रवेश देखील प्रतिबंधित आहे. अपुरी स्वच्छता आणि स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याच्या मर्यादित प्रवेशासह, मासेमारी समुदायांमधील घरांची परिस्थिती अनेकदा निकृष्ट असते.

गडचिरोली जिल्ह्यातील मासेमारी समुदायासमोरील आव्हानांमध्ये आर्थिक असुरक्षितता, कायदेशीर आणि धोरणात्मक समस्या, पर्यावरणाचा न्हास, आणि सरकारी समर्थन आणि सहाय्यासाठी मर्यादित प्रवेश यांचा समावेश आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील मासेमारी समाजाला आधार देण्यासाठी विविध सरकारी योजना राबविण्यात आल्या आहेत, परंतु या कार्यक्रमांची परिणामकारकता वेगवेगळी आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील मासेमारी समुदायाच्या सामाजिक आणि आर्थिक संरचनेत लैंगिक गतिशीलता महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते, ज्यामध्ये महिला मासे प्रक्रिया, विक्री आणि घरगुती आर्थिक व्यवस्थापनाद्वारे महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. तुलनात्मक विश्लेषण अशा क्षेत्रांना ओळखण्यात मदत करते जिथे सरकारी हस्तक्षेप आणि समुदाय-चालित उपक्रमांचा सर्वाधिक परिणाम होऊ शकतो.

4.2. गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती:

गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांना महत्त्वपूर्ण आर्थिक आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यामध्ये कमी उत्पन्नाची पातळी, हंगामी मासेमारीमुळे उच्च परिवर्तनशीलता आणि आधुनिक मासेमारीची साधने आणि तंत्रांपर्यंत मर्यादित प्रवेश यांचा समावेश आहे. यामुळे ऑफ सीझनमध्ये किंवा माशांचा साठा कमी असताना कुटुंबांना त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. मच्छिमार सहसा इतर प्रकारच्या श्रमांमध्ये गुंततात, जसे की शेती, हाताने काम किंवा मजुरी व इतर नोकऱ्या, ज्यामुळे त्यांची उपजीविका टिकवून ठेवण्यास मदत होते परंतु त्यांची आर्थिक परिस्थिती स्थिर करण्यासाठी ते फारसे काही करत नाहीत.

आधुनिक मासेमारी उपकरणे, साठवण सुविधा आणि वाहतूक यासारख्या संसाधनांमध्ये प्रवेश मर्यादित आहे, मच्छिमारांना उत्पादकता सुधारू शकणारी दर्जेदार साधने सुरक्षित करण्यात अनेकदा अडचणी येतात. अपुऱ्या पायाभूत सुविधा आणि खराब वाहतूक सुविधांमुळे त्यांचे मासे स्पर्धात्मक किमतीत विकणे कठीण होते, ज्यामुळे मासेमारीची उपजीविका म्हणून आर्थिक क्षमता आणखी कमी होते.

गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांची सामाजिक स्थिती त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीशी घट्ट जोडलेली आहे. आर्थिक अडचणींमुळे आणि जवळपासच्या शैक्षणिक संस्थांच्या अनुपलब्धतेमुळे समाजातील शैक्षणिक प्राप्ती सामान्यतः कमी असते. या शिक्षणाच्या अभावामुळे चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्यांमध्ये प्रवेश करण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित होते, ज्यामुळे समाजात गरिबीचे चक्र कायम राहते. मासेमारी करणाऱ्या कुटुंबातील अनेक मुले त्यांच्या कुटुंबावरील आर्थिक दबावामुळे शाळेत जाऊ शकत नाहीत, जी अनेकदा शिक्षणापेक्षा जगण्याला प्राधान्य देतात.

आरोग्य आणि पोषण हे देखील मच्छिमारांसाठी प्रमुख चिंता आहेत, आरोग्यसेवेपर्यंत मर्यादित प्रवेश आणि खराब पोषण मानके. मासेमारी करणाऱ्या समुदायांमध्ये घरांची परिस्थिती सामान्यतः अपुरी असते, ज्यामुळे रोगाचा प्रसार आणि खराब आरोग्य परिणाम होतात.

मच्छिमार, विशेषतः गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायातील, सामाजिक भेदभाव आणि मुख्य प्रवाहातील समाजातून बहिष्कारासह लक्षणीय सामाजिक उपेक्षिततेचा अनुभव घेतात. स्थानिक प्रशासनामध्ये त्यांच्याकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते आणि त्यांच्या उपजीविकेवर परिणाम करणाऱ्या धोरण-निर्मिती प्रक्रियेत त्यांचा आवाज क्वचितच असतो. आदिवासी समुदाय, जे मासेमारी लोकसंख्येचा एक महत्त्वपूर्ण भाग बनवतात, विशेषतः उपेक्षिततेसाठी असुरक्षित आहेत, त्यांना सांस्कृतिक आणि सामाजिक अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो ज्यामुळे त्यांचा व्यापक सामाजिक आणि आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये सहभाग मर्यादित होतो.

गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती ही आर्थिक अस्थिरता, शिक्षण आणि आरोग्यसेवेची कमकुवत प्रवेश आणि सामाजिक उपेक्षितपणा, गरिबी व बहिष्काराचे चक्र निर्माण करून चिन्हांकित आहे.

5. सरकारी योजना आणि धोरणांची भूमिका:

गडचिरोली, भारतातील मच्छिमारांचे जीवनमान आणि सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी सरकारी योजना आणि धोरणे लागू करण्यात आली आहेत. मत्स्य संपदा योजना (MSY) ही एक प्रमुख योजना आहे जी मत्स्य उत्पादन वाढवण्यासाठी आणि मत्स्य व्यवसाय क्षेत्राला महत्त्वपूर्ण पायाभूत सुविधा पुरवण्यासाठी निर्माण केलेली आहे. हे शाश्वत मासेमारीच्या पद्धतींना चालना देण्यावर, मत्स्य उत्पादकता सुधारण्यावर आणि शीतगुहे, फिश लँडिंग सेंटर्स आणि प्रक्रिया युनिट्स यांसारख्या संबंधित पायाभूत सुविधा विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. तथापि, योजनेबद्दल जागरूकता नसणे, निधी वितरणात नोकरशाहीचा विलंब आणि ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधांची मर्यादित उपलब्धता यामुळे गडचिरोलीमध्ये मत्स्य संपदा योजनेची पूर्ण क्षमता साकार झालेली नाही.

मच्छीमार कल्याण निधीची स्थापना मच्छिमारांना गरजेच्या वेळी आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी, आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि आपत्कालीन सहाय्य यासारख्या क्षेत्रांचा समावेश करण्यासाठी करण्यात आली. तथापि, गडचिरोली जिल्ह्यातील अनेक मच्छिमारांना त्याचे अस्तित्व किंवा ते देत असलेल्या आर्थिक सहाय्य कसे मिळवायचे याबद्दल माहिती नाही. मर्यादित जागरूकता, फायद्यांचा दावा करण्यात प्रक्रियात्मक आव्हानांसह एकत्रितपणे, मासेमारी समुदायातील सर्वात असुरक्षित सदस्यांना समर्थनाशिवाय सोडते. याव्यतिरिक्त, निधीचे वाटप आणि वितरण मंद असते, ज्यामुळे त्याची परिणामकारकता आणखी कमी होते.

मच्छिमारांच्या उद्योजकीय क्षमता वाढवण्यासाठी आणि त्यांच्या आर्थिक स्रोतांमध्ये प्रवेश वाढवण्यासाठी सूक्ष्म वित्त आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम देखील सुरू करण्यात आले आहेत. या कार्यक्रमांचे उद्दिष्ट मच्छिमारांना त्यांच्या उत्पन्नाच्या स्रोतांमध्ये विविधता आणण्यासाठी, छोटे व्यवसाय स्थापित करण्यात आणि त्यांच्या मासेमारीच्या पद्धती सुधारण्यास मदत करणे आहे. तथापि, या कार्यक्रमांना प्रवेशयोग्यता आणि सहभागाच्या दृष्टीने आव्हानांचा सामना करावा लागतो. अनेक मच्छीमार, विशेषतः दुर्गम भागातील, सूक्ष्म वित्त संस्थांमध्ये प्रवेश मिळवण्यासाठी संघर्ष करतात किंवा या संधीचा पुरेपूर वापर करण्यासाठी आवश्यक आर्थिक साक्षरतेचा अभाव असतो. शिवाय, रसद समस्यांमुळे आणि या कार्यक्रमांच्या फायद्यांबद्दल जागरूकता नसल्यामुळे कौशल्य विकास कार्यक्रम लोकसंख्येच्या महत्त्वपूर्ण भागापर्यंत पोहोचत नाहीत.

या योजनांचे फायदे पूर्णपणे प्राप्त करण्यासाठी, मासेमारी समुदायांमध्ये सुधारित पोहोच, अधिक कार्यक्षम अंमलबजावणी आणि चांगल्या पायाभूत सुविधांची आवश्यकता आहे. तरच गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांना या सरकारी उपक्रमांचा खऱ्या अर्थाने फायदा होऊ शकेल.

6. गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांसमोरील आव्हाने:

गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांना त्यांच्या जीवनमानावर आणि सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीवर लक्षणीय परिणाम करणाऱ्या असंख्य आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. यामध्ये औपचारिक पत प्रणालीमध्ये मर्यादित प्रवेश, पर्यावरणाचा न्हास आणि मूलभूत पायाभूत सुविधांचा अभाव यांचा समावेश होतो. आर्थिक साक्षरता, संपार्श्विक आणि पत इतिहासाच्या अभावामुळे अनेक मच्छिमारांना बँक कर्ज किंवा सरकार-समर्थित वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश मिळत नाही. याचा परिणाम अनौपचारिक सावकारांवर उच्च व्याजदरासह अवलंबून राहून त्यांना कर्जाच्या चक्रात टाकले जाते.

वातावरणातील बदल आणि प्रदूषण यासारख्या पर्यावरणीय घटकांचा गडचिरोली जिल्ह्यातील मासेमारी उद्योगावर नकारात्मक परिणाम झाला आहे. वाढते तापमान, पाण्याच्या पातळीत होणारे बदल आणि हवामानाचा अंदाज न आल्याने माशांच्या प्रजननाचे चक्र विस्कळीत झाले आहे, ज्यामुळे माशांच्या साठ्यात घट झाली आहे. शेतीतील वाहून जाणाऱ्या आणि औद्योगिक कचऱ्याच्या प्रदूषणामुळे जलस्रोत दूषित झाले आहेत, ज्यामुळे ते मासेमारीसाठी अयोग्य बनले आहेत आणि माशांची संख्या आणखी कमी होत आहे. या प्रदेशातील जंगलतोड आणि जमिनीचा न्हास यामुळे जलीय परिसंस्थेच्या न्हासाला कारणीभूत ठरले आहे, ज्यामुळे मच्छिमारांना त्यांचे जीवनमान टिकवणे कठीण होत आहे.

गडचिरोली जिल्ह्यातील मासेमारी उद्योगाच्या वाढ आणि विकासामध्ये मर्यादित पायाभूत सुविधा देखील मोठा अडथळा निर्माण करतात. खराब रस्ते जोडणीमुळे मच्छिमारांना त्यांची मासे स्थानिक बाजारपेठेत किंवा प्रक्रिया युनिटपर्यंत नेणे कठीण होते, परिणामी मासे विकण्यास विलंब होतो, मासे खराब होतात आणि बाजार मूल्य कमी होते. योग्य साठवण सुविधांचा अभाव ही समस्या आणखी वाढवतो, कारण मच्छिमारांकडे त्यांचे मासे टिकवून ठेवण्यासाठी कोल्ड स्टोरेज पर्यायांचा अभाव असतो.

जिल्ह्यातील मत्स्य प्रक्रिया युनिट्सच्या अभावामुळे मच्छिमारांची वाळलेल्या किंवा कॅन (डब्बा बंद) केलेला मासे यांसारख्या मूल्यवर्धित उत्पादनांवर प्रक्रिया करण्याची क्षमता मर्यादित होते, ज्यामुळे त्यांचा मोठ्या आणि अधिक फायदेशीर बाजारपेठांमध्ये प्रवेश मर्यादित होतो. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी वित्तीय सेवा, पर्यावरण संवर्धन आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासामध्ये लक्षित हस्तक्षेप आवश्यक आहेत.

7. संख्यात्मक विश्लेषण

गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांचा समुदाय मुख्यतः ग्रामीण भागात स्थित आहे आणि आदिवासी समुदायाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. या समुदायामध्ये ६०% पुरुष आणि ४०% महिला आहेत, ज्यांचे अर्थशास्त्र आणि समाजशास्त्रावर महत्त्वाचे परिणाम होतात. आदिवासी समाजाच्या ७२% सदस्यांचा सहभाग आहे, ज्यामुळे या समुदायाचा सांस्कृतिक आणि सामाजिक प्रभाव मोठा आहे. कुटुंबाचा आकार सरासरी पाच सदस्यांचा आहे, जे मासेमारीसाठी मुख्यतः एकत्रित काम करणारे कुटुंब आहेत. लिंग आधारित भूमिका देखील स्पष्टपणे विभागलेली आहे, जिथे पुरुष मासेमारीच्या कामात व्यस्त असतात, तर महिला मासे प्रक्रिया आणि विपणनावर लक्ष केंद्रित करतात.

चल	मूल्य
नमुना आकार (एकूण)	२५०
लिंग वितरण	
- पुरुष	१५० (६०%)
- महिला	१०० (४०%)
वय श्रेणी	१८ - ६५ वर्षे
- सरासरी वय	४० वर्षे
कुटुंबाचा आकार	
- सरासरी कुटुंब आकार	५ सदस्य
- पुरुष सदस्यांचा समावेश	३ सदस्य
- महिला सदस्यांचा समावेश	२ सदस्य
जाति	
- एसटी (अनुसूचित जाति)	१८० (७२%)
- सामान्य	७० (२८%)

मच्छिमारांच्या उत्पन्नाची पातळी लक्षणीयरीत्या बदलते. ४८% मच्छिमारांचे उत्पन्न ₹१०,००० पेक्षा कमी आहे, जे आर्थिक असुरक्षिततेचे दर्शक आहे. याउलट, १२% मच्छिमारांचे उत्पन्न ₹२०,००० पेक्षा जास्त आहे, परंतु हे प्रमाण खूप कमी आहे. कर्ज मिळवण्यासाठी ८८% मच्छिमार अनौपचारिक कर्ज स्रोतांचा वापर करतात, ज्यामुळे उच्च व्याजदर आणि कर्जाच्या चक्रात अडकण्याची शक्यता असते. औपचारिक बँकिंग प्रणालीमध्ये फक्त १२% मच्छिमारांचा प्रवेश आहे, त्यामुळे वित्तीय साक्षरतेचा अभाव आणि पत इतिहास नसल्यामुळे त्यांना सुलभ कर्ज मिळवणे कठीण होते.

चल	मूल्य
महिन्याचे उत्पन्न (INR मध्ये)	
- कमी उत्पन्न (<₹१०,०००)	१२० (४८%)
- मध्यम उत्पन्न (₹१०,००० - ₹२०,०००)	१०० (४०%)
- उच्च उत्पन्न (>₹२०,०००)	३० (१२%)
कर्ज प्रवेश	
- औपचारिक कर्ज स्रोत (बँका)	३० (१२%)
- अनौपचारिक कर्ज स्रोत (स्थानिक सावकार)	२२० (८८%)
मासेमारी उपकरणांची मालकी	
- आधुनिक उपकरणांचा वापर	४० (१६%)
- पारंपरिक उपकरणांचा वापर	२१० (८४%)
मासेमारी उपकरणांवर मासिक खर्च (INR मध्ये)	₹५,००० (सरासरी)
बाजारापर्यंत प्रवेश	
- बाजारात सहज प्रवेश	८० (३२%)
- बाजारात प्रवेश कठीण	१७० (६८%)

मच्छिमारांचा शैक्षणिक स्तर कमी आहे, कारण ६०% लोकांना औपचारिक शिक्षण नाही. केवळ १२% लोक माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करतात. शैक्षणिकदृष्ट्या कमकुवत स्थिती मच्छिमारांच्या सामाजिक गतिशीलतेला प्रतिबंध करते, ज्यामुळे उच्च पगाराच्या नोकऱ्यांमध्ये प्रवेश मिळवणे कठीण होते. आरोग्य सेवा आणि स्वच्छतेची स्थितीही खराब आहे; फक्त २४% लोकांना आरोग्य सेवा मिळतात, आणि ७६% लोक पारंपरिक औषधांवर अवलंबून आहेत. पिण्याच्या पाण्याचा ४०% लोकांना प्रवेश आहे, तर ५६% लोक अपुरी स्वच्छता आणि उघड्या शौचासारख्या समस्यांमध्ये अडकलेले आहेत.

चल	मूल्य
शैक्षणिक स्तर	
- औपचारिक शिक्षण नाही	१५० (६०%)
- प्राथमिक शिक्षण	७० (२८%)
- माध्यमिक शिक्षण	३० (१२%)
आरोग्य आणि स्वच्छता	
- आरोग्य सेवा प्रवेश	६० (२४%)
- पारंपरिक औषधांवर अवलंबून	१९० (७६%)
- स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची प्रवेश	१०० (४०%)
- अपुरी स्वच्छता (उघड्या शौचासारखा)	१४० (५६%)
घरातील परिस्थिती	
- गरीब घर (माती, गवत)	१८० (७२%)
- योग्य घर (कंक्रीट)	७० (२८%)

गडचिरोलीमधील मच्छिमारांच्या समोर अनेक गंभीर आव्हाने आहेत. कर्ज मिळवण्यासाठी औपचारिक मार्गांचे अभाव, पर्यावरणीय बदल (वाढते तापमान, जलप्रदूषण), आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव यामुळे त्यांची उपजीविका आणि आर्थिक स्थिरता कमी होतात. ८०% मच्छिमारांना अपुरी रस्ते आणि वाहतूक सुलभतेचा अनुभव येतो, ज्यामुळे त्यांना माशांची विक्री आणि मार्केटमध्ये प्रवेश करण्यात अडचणी येतात. पर्यावरणीय घटक, जसे की प्रदूषण आणि जलस्रोतांचे दूषण, माशांच्या साठ्यात घट होण्यास कारणीभूत ठरतात. जंगलतोड आणि जमिनीचा न्हास जलीय परिसंस्था प्रभावित करतो, ज्यामुळे मच्छिमारांना त्यांचे जीवनमान टिकवणे कठीण होते.

आव्हान	प्रतिसादांचा टक्केवारी (%)
कर्ज प्रवेशाचा अभाव	८८%
पर्यावरणीय बदल (प्रदूषण, हवामान)	७५%
अपुरी पायाभूत सुविधा (रस्ते, साठवण)	८०%
सरकारी योजनांमध्ये मर्यादित प्रवेश	७०%
बाजारात मर्यादित प्रवेश	६८%

सरकारी योजना, जसे की मत्स्य संपदा योजना (MSY) आणि मच्छीमार कल्याण निधी, गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांना सहाय्य करण्यासाठी लागू करण्यात आले आहेत. तथापि, या योजनांची जागरूकता आणि प्रभावी अंमलबजावणी कमी आहे. ५०% लोकांना मच्छीमार कल्याण निधीची माहिती आहे, परंतु फक्त १५% लोक त्याचा लाभ घेतात. यामध्ये जागरूकतेचा अभाव, शासनाच्या धोरणांची अंमलबजावणी आणि पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे समस्या उद्भवतात.

सरकारी योजना	माहिती असलेल्या लोकांची टक्केवारी (%)	लाभ घेणाऱ्यांची टक्केवारी (%)
मत्स्य संपदा योजना (MSY)	४५%	२०%
मच्छीमार कल्याण निधी	५०%	१५%
मायक्रोफायनान्स आणि कौशल्य विकास	४०%	१०%

मच्छिमारी समुदायामध्ये लिंग आधारित भूमिका स्पष्टपणे विभागलेली आहे. पुरुष मुख्यतः मासेमारीच्या कामामध्ये भाग घेतात, तर महिला मासे प्रक्रिया आणि विक्रीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावतात. ८५% महिलांचा मासेमारी प्रक्रियेत सहभाग आहे, आणि ८०% महिलांचा मासेमारी विपणनात सहभाग आहे, जे त्यांचे आर्थिक योगदान दाखवते. मात्र, त्यांच्या कामावर खूप कमी मान्यता आहे, आणि त्यांना पुरुषांशी समान अधिकार व संसाधनांमध्ये प्रवेश मिळवण्यास अडचणी येतात.

भूमिका	सहभागी होण्याची टक्केवारी (%)
पुरुष - मासेमारी क्रिया	९०%
महिला - मासेमारी प्रक्रिया	८५%
महिला - मासेमारी विपणन	८०%

इतर व्यावसायिक कार्य	मच्छिमारांचा टक्केवारी (%)
शेती	४०%
हस्तकला / अस्थायी काम	३०%
इतर मत्स्य संबंधित क्रिया	२०%
नाही (केवळ मासेमारी)	१०%

8. शिफारसी

- औपचारिक कर्ज प्रणालींमध्ये प्रवेश वाढवण्यासाठी जागरूकता आणि प्रशिक्षण वाढवणे आवश्यक आहे. सरकारने या समुदायांसाठी लवचिक कर्ज धोरणे तयार करावीत.
- शैक्षणिक स्तर सुधारण्यासाठी विशेष शैक्षणिक योजना आणि स्थानिक शाळांना समर्थन देणे आवश्यक आहे, जेणेकरून मच्छिमारांच्या मुलांना चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्यांमध्ये प्रवेश मिळू शकेल.
- आरोग्य सेवा सुलभ आणि गुणवत्तापूर्ण केली पाहिजे. सरकारी दवाखाने आणि पारंपारिक औषधांमध्ये समन्वय साधणे आवश्यक आहे.
- अपुरी पायाभूत सुविधांचा विकास, विशेषतः रस्ते, वाहतूक आणि साठवण सुविधा, गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांसाठी आवश्यक आहे.
- सरकारी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि जागरूकता वाढवण्यासाठी कॅम्पस आणि इतर तंत्रांद्वारे प्रचार केला जावा.
- हे सर्व उपाय मच्छिमारांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीला सुधारण्यासाठी महत्वाचे ठरू शकतात.

9. निष्कर्ष

गडचिरोली जिल्ह्यातील मच्छिमारांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचा अभ्यास केल्याने त्यांच्या विकास आणि कल्याणात अडथळा आणणारी महत्त्वपूर्ण आव्हाने समोर आली. यामध्ये आर्थिक अस्थिरता, उपेक्षितपणा आणि विशेषतः आदिवासी समुदायांमधून बहिष्कार यांचा समावेश आहे. शिक्षणाची निम्न पातळी, खराब आरोग्य, अपुरी घरे आणि आरोग्यसेवेसाठी मर्यादित प्रवेश त्यांच्या असुरक्षिततेमध्ये योगदान देतात. सरकारी योजना आणि कल्याणकारी कार्यक्रमांबद्दल जागरूकता आणि प्रवेशाचा अभाव त्यांच्या संघर्षांना आणखी वाढवतो. मत्स्य संपदा योजना, मच्छिमार कल्याण निधी, आणि सूक्ष्म वित्त व कौशल्य विकास कार्यक्रमांसारखे सरकारी उपक्रम असूनही, जागरूकता, अंमलबजावणी आणि पायाभूत सुविधांशी संबंधित समस्या मच्छिमारांच्या जीवनमानावर त्यांचा प्रभाव पाडतात. हवामान बदल, जलप्रदूषण व जास्त मासेमारी यांसारखे पर्यावरणीय घटक मच्छिमारांना भेडसावणाऱ्या अडचणी वाढवतात, ज्यामुळे त्यांच्या उपजीविकेची शाश्वती धोक्यात येते. या सामाजिक-आर्थिक आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी, औपचारिक कर्जाची उपलब्धता सुधारणे, पर्यावरण संवर्धनाचे प्रयत्न वाढवणे, पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करणे आणि सरकारी योजना त्यांच्या इच्छित लाभार्थ्यांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचणे सुनिश्चित करणे यासह बहु-आयामी दृष्टीकोन आवश्यक आहे. मासेमारी समुदायांमध्ये वाढीव जागरूकता आणि क्षमता निर्माण करणे देखील त्यांना उपलब्ध संसाधनांचा पुरेपूर लाभ घेण्यासाठी मदत करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

- Alam, A., Kumar, J., Sarkar, U.K., Jha, D.N., Srivastava, S.K., Kumar, V., & Das, B.K. (2021). Evaluation of fingerling stocking and environmental perspectives for enhancing fish harvest in a large tropical reservoir in North India. *Environmental, Development and Sustainability*, 23(9), 13221–13241. <https://doi.org/10.1007/s10668-020-00959-7>
- Amarsinghe, U.S. (2021). Role of culture-based fisheries in global food and nutrition security: An underutilized opportunity. Paper presented at the Webinar on Culture-based Fisheries for Rural Development, NACA Technical Webinar Series, May 31, 2021. Asia-Pacific Network for Fisheries. <https://enaca.org/?id=1169&title=videos-from-the-webinar-on-culture-based-fisheries-for-rural-development>
- Amarsinghe, U.S. (2021). Role of culture-based fisheries in global food and nutrition security: An underutilized opportunity. Paper presented at the Webinar on Culture-based Fisheries for Rural Development, NACA Technical Webinar Series, May 31, 2021. Asia-Pacific Network for Fisheries. <https://enaca.org/?id=1169&title=videos-from-the-webinar-on-culture-based-fisheries-for-rural-development>
- Ayyappan, S., & Krishnan, M. (2004). Fisheries sector in India: Dimensions of development. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 59(3), 392–412.
- Balasubramaniam, G.K. (2009). Identifying market opportunities for the fisheries sector in India. National Centre for Agricultural Economics and Policy Research (ICAR), 426 pp. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3302.2809>
- Berenj, M., Bahri, T., Beveridge, M.C.M., Cochrane, K.L., Funge-Smith, S., & Pollen, F. (Eds.). (2018). The impact of climate change on fisheries and aquaculture: Synthesis of current knowledge, adaptation, and mitigation options (FAO Fisheries and Aquaculture Technical Paper No. 627). FAO.

- Bhakt, J.N., & Bandopadhyay, P.K. (2008). Fish diversity in freshwater wetlands of East Midnapore District, West Bengal, India. *International Journal of Environmental Research*, 2(3), 255–260.
- Chandra, G. (2009). Fishermen management system and fisheries administration in floodplain wetlands of Assam. SSRN. <https://ssrn.com/abstract=2086483>
- Chandra, G., & Das, B.K. (2019). Governance and institutional arrangements in floodplain wetland fisheries of India: A comparative study of Assam and Bihar. *Journal of Inland Fisheries Society of India*, 51(1), 82–90.
- Dalavi, S.D., & Pawar, B.A. (2022). Ichthyofaunal diversity and fishery potential of Mandohol Reservoir, Ahmednagar District, Maharashtra, India. *International Journal of Zoological Investigations*, 9(1), 120–125.
- Das, M.K., & Das, R.K. (1995). Fish diseases in India: A review. *Environmental and Ecological Science*, 13(3), 533–541.
- Das, M.K., & Haldar, D.P. (1987). Infection of gill by the tripartielid ciliates of carps in freshwater in India. *Archiv für Protistenkunde*, 134, 169–178.
- Debnath, C., Sahoo, L., Debnath, B., Das, S.K., & Ngachan, S.V. (2018). Economics of fish farming in seasonal ponds. FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations). (1997). Aquatic resource development (FAO Technical Guidelines for Responsible Fisheries No. 5). FAO.
- FAO. (2012). The state of world fisheries and aquaculture 2012. FAO. www.fao.org/3/i2727e/i2727e00.htm
- FAO. (2014). The state of world fisheries and aquaculture 2014. FAO. 223 pp. www.fao.org/3/i3720e/i3720e.pdf
- FAO. (2024). The state of world fisheries and aquaculture 2024. FAO eBook. <https://doi.org/10.4060/cd0683en>
- Garcia-Bertho, E. (2007). Characteristics of invasive fish species: What we have learned so far? *Journal of Fish Biology*, 71(Suppl. D), 33–55.
- Garcia-Bertho, E., Alcatraz, C., Pau-Rovira, Q., Zamora, L., Coenders, G., & Fio, C. (2005). Introduction pathways and establishment rates of invasive aquatic species in Europe. *Canadian Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*, 62, 453–463.
- Hossain, M.A., Ahmed, M., Kamal, M., & Islam, M.N. (1997). Mixed culture of fishes in seasonal ponds through fertilization and feeding. *Bangladesh Journal of Fisheries Research*, 1(2), 9–18.
- Jayasankar, P. (2018). Present status of freshwater aquaculture in India – A review. *Indian Journal of Fisheries*, 65(4), 157–165.
- J. Research Data in Indian Fish. Asso. (2022). 49(1), 01–07.
- Jayakumar, D. (2020). Fisheries, personnel, and administrative reforms minister. Fisheries Policy Note 2020-2021 Demand No. 7. Tamil Nadu Government. https://cms.tn.gov.in/sites/default/files/documents/fisheries_e_pn_2020_21.pdf
- Kunjr, L., & Kawade, S.A. (2021). Ichthyofaunal studies of Ghod reservoir in relation to fish culture. *J Emerg Technol Innov Res*, 8(3), 296–299.
- Mahapatra, B.K., Sarkar, U.K., & Lakra, W.S. (2014). Status, potential, threats, and challenges to fisheries biodiversity in West Bengal. *Journal of Biodiversity, Bioprospecting and Development*, 2(140). <https://doi.org/10.4172/2376-0214.1000140>
- Maurya, P.K., Malik, D.S., & Sharma, A.K. (2019). Effects of pesticide use on aquatic environment and fish diversity. In *Agricultural and Environmental Contaminants: Health Risks and Mitigation* (pp. 162–177). <https://doi.org/10.26832/AESA-2019-CAE-0162-09>
- Mohapatra, B.C., Moharana, N.K., Sahu, A.D., Mahapatra, M., Jana, S.K., Priyadarshini, S., & Bhoi, S.P. (2018). Indian major carp seed rearing practices in ponds of tribal farmers of Ganjam district, Odisha, India. *International Journal of Fisheries and Aquatic Studies*, 6(2), 269–299.
- Padhi, B.K., & Mandal, R.K. (2005). Fish biology. Wiley Online Library. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1095-8649.1997.tb01985.x>
- Shivakumar, M., Bala, S., Rajanna, C., & Naveenkumar, B.T. (2014). Economics of seed rearing and farming of carps. *International Journal of Fisheries and Aquatic Studies*, 2(1), 42–45.
- Shukla, K.S., Tripathi, C.M., & Pathak, S. (2019). Economic performance of fish culture in seasonal ponds: On-farm trial. *International Journal of Scientific Development and Research*, 4(5), 534–537.